

تحلیل فضایی سطح توسعه‌یافتگی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به لحاظ شاخص‌های توسعه و ارتباط آن با سرمایه اجتماعی

حسن اسماعیل‌زاده^{۱*}، شمس‌ی صالح‌پور^۲، یعقوب اسماعیل‌زاده^۳

^۱استادیار جغرافیا و برنامه‌ریزی شهری، عضو هیأت علمی دانشگاه شهید بهشتی

^۲دانشجوی دکترای جغرافیا و برنامه‌ریزی روستایی، دانشگاه خوارزمی

^۳کارشناس ارشد برنامه‌ریزی شهری، دانشگاه گیلان

تاریخ دریافت: ۹۳/۲/۲۳؛ تاریخ پذیرش: ۹۴/۳/۱۶

چکیده

از منظر توسعه پایدار، سرمایه اجتماعی در کنار سرمایه طبیعی، انسان‌ساخت و سرمایه انسانی، جزئی جدایی‌ناپذیر از مجموعه ثروت هر ملتی بوده و یکی از عوامل کلیدی توسعه‌ی نقاط روستایی در جهت رفع نابرابری‌ها محسوب می‌شود. پژوهش حاضر با هدف تحلیل فضایی سطوح توسعه‌یافتگی نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به لحاظ شاخص‌های توسعه‌ی پایدار و ارتباط آن با سرمایه‌ی اجتماعی با روش توصیفی-تحلیلی انجام شده است. جامعه‌ی آماری پژوهش، نوزده شهرستان استان آذربایجان شرقی با ۴۳ شاخص برای سنجش توسعه پایدار نقاط روستایی و ۳۸۴ نفر از سرپرستان خانوارها به عنوان حجم نمونه برای مقوله‌ی سرمایه‌ی اجتماعی بوده است. ابزار گردآوری اطلاعات، پرسش‌نامه و شیوه‌ی نمونه‌گیری تصادفی ساده است. تجزیه و تحلیل داده‌ها در این پژوهش با استفاده از نرم‌افزار Excel و SPSS صورت گرفته است. نتایج حاصل از تاکسونومی عددی نشان می‌دهد که از نوزده شهرستان، نقاط روستایی دو شهرستان مراغه و مرند به لحاظ شاخص‌های توسعه در سطح اول و دو شهرستان چاراویماق و خدا آفرین در رده آخر سطح چهارم توسعه قرار گرفته‌اند. از نظر سرمایه اجتماعی نیز نقاط روستایی شهرستان‌های تبریز، مراغه، مرند، میانه در سطح بالا و جلفا، هریس، عجب‌شیر، ورزقان، خدا آفرین، چاراویماق در سطح خیلی پایین قرار دارند. این نتایج بیانگر وجود نابرابری عمیق میان نقاط روستایی استان به لحاظ شاخص‌های توسعه پایدار و سرمایه‌ی اجتماعی است. هم‌چنین نتایج نشان می‌دهد که ابعاد پنج‌گانه‌ی سرمایه اجتماعی با توسعه‌ی پایدار، رابطه‌ای معنی‌دار دارند که از این میان، مشارکت اجتماعی با ۰/۴۱۵، بیش‌ترین تأثیر را دارد. به طور کلی بین توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی و سرمایه‌ی اجتماعی به میزان ۰/۹۸ با سطح اطمینان ۰/۹۹ درصد رابطه مثبتی وجود دارد. بر این اساس می‌توان عنوان کرد نقاطی که میزان مشارکت، اعتماد، تعامل و انسجام در آن‌ها بیش‌تر بوده است، از نظر توسعه، روند رو به رشدی داشته‌اند. از این‌رو می‌توان گفت که سرمایه‌ی اجتماعی با میانگین ۰/۸۵ در نیل به توسعه پایدار نقاط روستایی محدوده مورد مطالعه تأثیر داشته است.

واژه‌های کلیدی: تحلیل فضایی، توسعه‌ی پایدار، نقاط روستایی، سرمایه‌ی اجتماعی، آذربایجان شرقی.

مقدمه و بیان مسأله

اصطلاح توسعه به صورت فراگیر پس از جنگ جهانی دوم مطرح شده است. این پدیده، مقوله‌های ارزشی، چندبعدی و پیچیده است (سرور و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۴) که امروزه به عنوان یک فرایند، مهم‌ترین بحث کشورهای، به‌ویژه کشورهای در حال توسعه است (ازکیا، ۱۳۸۷: ۳۹). توسعه، فرایند جامع از فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی است، که هدفش بهبود مداوم زندگی تمامی جمعیت بوده و توزیع عادلانه منابع از ارکان اصلی آن است. کاهش نابرابری فضایی و رفع دوگانگی اقتصادی و اجتماعی به عنوان یکی از اهداف اساسی توسعه، مورد توجه بسیاری از نظریه‌پردازان توسعه از جمله میردال (۱۹۷۰ م) و تودارو (۱۳۶۵ ش) بوده است؛ زیرا عدم توازن در جریان توسعه میان نقاط گوناگون، موجب ایجاد شکاف و تشدید نابرابری منطقه‌ای و فضایی می‌شود که خود مانعی در مسیر توسعه ملی است (فرجی سبکیار، ۱۳۹۲: ۱۱۵). از این رو توسعه متعادل و هماهنگ نقاط، یک پیش‌نیاز بسیار مهم برای حصول به پایداری و پیشرفت یکپارچه کشور به شمار می‌رود (شیخ بگلو و دیگران، ۱۳۹۱: ۱۹۰).

مفهوم توسعه در طی زمان در جهت جامع‌تر و مردمی‌تر شدن حرکت کرده و در این مسیر، رویکردهای توسعه برای کامل‌تر شدن دست‌خوش تغییراتی شده است. «در حال حاضر از جمله رویکردهای حاکم، پس از تطور و تحول تاریخی انواع رویکردهای مختلف مرتبط با توسعه، رویکرد توسعه‌ی پایدار است که به عنوان رویکرد غالب، ساختار فکری برنامه‌ریزان را در سامان‌دهی فضاهای جغرافیایی تحت تأثیر قرار داده است» (Michelle, 2008: 362). آنچه در رویکرد توسعه‌ی پایدار مهم به نظر می‌رسد، این است که سرمایه‌های فیزیکی تنها سرمایه‌های موجود در یک کشور نیستند، بلکه سرمایه‌های انسانی و اجتماعی اهمیت بیش‌تری پیدا می‌کنند و می‌توانند به عنوان ابزار اساسی با قابلیت و کارایی بالا در تبیین، حل مسائل و مشکلات فراروی جامعه‌ی بشری باشند، به طوری که زمینه را برای نیل

به پایداری فراهم کنند. بنابراین مفهوم توسعه‌ی پایدار، نیل به پایداری را از طریق مشارکت سازمان‌های محلی می‌بیند که این مشارکت منجر به سرمایه‌ی اجتماعی می‌گردد و این سرمایه‌ی اجتماعی باید در نسل‌های آتی با سرانه‌ی بیش‌تری نسبت به نسل‌های امروزی باشد (Serageldin, 1996: 3).

سرمایه‌ی اجتماعی^۱ همچون مفاهیم سرمایه‌ی فیزیکی و سرمایه‌ی انسانی به پیوندها و ارتباطات اعضای میان یک شبکه، به عنوان منبع باارزشی اشاره دارد که از طریق هنجارها و اعتماد متقابل موجب تحقق اهداف افراد و اعضای جامعه می‌گردد. سرمایه‌ی اجتماعی به‌عنوان منبعی که افراد، گروه‌ها و جوامع برای نیل به نتایج مطلوب به کار می‌گیرند (محسنی تبریزی و آقامحسنی، ۱۳۸۹: ۱۴۸)، بستر مناسبی برای بهره‌وری سرمایه‌ی انسانی و فیزیکی است (رضازاده و دیگران، ۱۳۹۲: ۴۰) که می‌تواند روند نیل به توسعه را تسهیل نماید. بنابراین سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند به عنوان یک ابزار، برای توسعه‌ی نقاط روستایی در تمامی سطوح اقتصادی - نهادی، اجتماعی - فرهنگی و محیطی - کالبدی (تمامی مقاصد توسعه پایدار) مطرح شود. «به طوری که از منظر توسعه پایدار، سرمایه اجتماعی در کنار سرمایه طبیعی، انسان‌ساخت و سرمایه انسانی، جزیی جدایی‌ناپذیر از مجموعه ثروت هر ملتی بوده و یکی از عوامل توسعه‌ی نقاط روستایی به شمار می‌آید» (ربانی خوراسگانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۲۲).

توسعه نقاط روستایی به‌عنوان یکی از مباحث توسعه‌ی امروز با چالش‌های فراوانی روبه‌رو است. یکی از چالش‌های امروز توسعه‌ی نقاط روستایی، بی‌توجهی به سرمایه‌ی اجتماعی است. شناخت این سرمایه قطعاً روند برنامه‌ریزی برای توسعه‌ی نقاط روستایی را برای متخصصان مربوطه تسهیل نموده، مشارکت مردم را در اجرای بهتر برنامه‌ها به همراه دارد (سلمانی و دیگران، ۱۳۸۷: ۲۱). به طوری که استفاده از سرمایه‌ی اجتماعی به‌عنوان یک منبع می‌تواند راه‌حلی مناسبی برای حل و فصل مسائل و مشکلات نقاط روستایی و توسعه‌ی

ارتباط آن با سرمایه‌ی اجتماعی در سطح خرد^۱ (از نوع سرمایه اجتماعی شناختی^۲ که مشارکت، انسجام، اعتماد، مشارکت، تعامل، ارزش‌ها و نگرش‌ها را در برمی‌گیرد) بپردازد که کم‌تر مورد توجه برنامه‌ریزان بوده و خلأ آن در برنامه‌های توسعه‌ی مناطق روستایی مشهود است.

بر این مبنا، مطالعه‌ی حاضر در پی پاسخ به سؤال‌های زیر تدوین شده است:

- آیا نقاط روستایی شهرستان‌های استان به لحاظ شاخص‌های توسعه، از سطح برابری برخوردار است؟
- آیا سرمایه‌ی اجتماعی می‌تواند در دستیابی به توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی مؤثر باشد؟

پیشینه تحقیق

در چند دهه اخیر، پژوهش‌های زیادی درباره‌ی سرمایه‌ی اجتماعی صورت گرفته است که از جمله می‌توان به پژوهش فتحی (۱۳۹۱) اشاره کرد. وی در مطالعه‌ی با عنوان «تحلیلی بر نقش سرمایه اجتماعی بر توسعه روستایی» به این نتیجه رسیده است که بین سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه روستایی، رابطه معناداری وجود دارد.

آنان گردد. بنابراین مسأله پژوهش از آنجا ناشی می‌شود که با توجه به این‌که در نقاط جهان، وقوع نابرابری‌های فضایی به‌ویژه در کشورهای در حال توسعه انواع شرایط ناهمگون زندگی را به وجود آورده است، از آنجا که توسعه در زمان‌ها و مکان‌های مختلف به‌صورت یکسان در کشورهای در حال توسعه صورت نگرفته و نابرابری‌های منطقه‌ای و فضایی در هر مقیاسی، در این کشورها فراوان است و در زمینه‌ی شاخص‌های مختلف اقتصادی- نهادی، اجتماعی- فرهنگی، ارتباطی- زیربنایی و...، نقاط ویژه‌ای در این کشورها موقعیت ممتازتری نسبت به بقیه نقاط دارند، با در نظر گرفتن این‌که از جمله معیارهای برنامه‌ریزی منطقه‌ای برای مشخص کردن نابرابری‌ها، تعیین وضعیت نقاط برحسب برخورداری از شاخص‌های توسعه‌ی پایدار (در زمینه‌های اجتماعی، فرهنگی، اقتصادی و غیره) (زیاری و جلالیان، ۱۳۸۷: ۷۸) و سرمایه‌ی اجتماعی است که خود به عنوان یک منبع می‌تواند عاملی مهم در برخورداری یک منطقه نسبت به منطقه‌ای دیگر به لحاظ شاخص‌های توسعه باشد، از این‌رو شناخت سطوح توسعه به لحاظ شاخص‌های توسعه‌ی پایدار و سرمایه‌ی اجتماعی از لحاظ شاخص‌های ذهنی (چرا که شاخص‌های عینی (فیزیکی و کالبدی) همواره مورد توجه بوده و شاخص‌های ذهنی در برنامه‌ریزی‌ها مورد غفلت واقع شده است) و بررسی تأثیر سرمایه‌ی اجتماعی در روند نیل به توسعه، بسیار اهمیت دارد. بر این اساس، بررسی و تحلیل وضعیت توزیع جغرافیایی شاخص‌های توسعه در بخش‌های مختلف و سرمایه‌ی اجتماعی (به عبارتی سنجش سطوح توسعه‌یافتگی) و ارتباط آن‌ها با یکدیگر در اجتماعات استان آذربایجان شرقی برای برنامه‌ریزی و سیاست‌گذاری‌های توسعه، امری مهم و ضروری است.

پژوهش حاضر سعی دارد به تحلیل فضایی سطح توسعه‌یافتگی مناطق روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به لحاظ شاخص‌های توسعه و

۱- سرمایه اجتماعی را می‌توان در سطح کلان (Macro Level) و خرد (Micro Level) مورد توجه قرار داد. در سطح کلان درباره‌ی جایگاه کلی یک سازمان در زمینه اجتماعی، سیاسی و فرهنگی و شبکه‌های ارتباطات بیرونی بحث شده و در سطح خرد به دو نوع سرمایه‌ی اجتماعی موجود در داخل سازمان پرداخته می‌شود. نوع اول سرمایه‌ی اجتماعی در سطح خرد، سرمایه اجتماعی شناختی نام داشته و در رابطه با پدیده‌هایی نظیر ارزش‌ها، نگرش‌ها، تعهدات، مشارکت و اعتماد موجود در سیستم اجتماعی سازمان است و نوع دوم سرمایه‌ی اجتماعی، ساختاری نامیده می‌شود که در رابطه با ساختارها و فرایندهای مدیریتی نظیر پاسخ‌گویی مدیران، رهبران در قبال عملکردشان، شفافیت در تصمیم‌گیری، میزان تصمیم‌گیری و اقدام بر اساس کار گروهی است (علوی، ۱۳۸۰: ۳۶).

کوتاهش، دایره وسیعی از تعاریف و مفاهیمی چند سطحی و چند بعدی دارد که هر صاحب‌نظری به جنبه‌هایی از آن و گاه به تعبیر مخصوصی از آن اشاره کرده است (خاکپور و دیگران، ۱۳۸۸: ۶۵). از دیدگاه تاج‌بخش و همکارانش، سرمایه‌ی اجتماعی به هنجارها و شبکه‌هایی که امکان مشارکت مردم در اقدامات جمعی را برای کسب سود متقابل فراهم می‌کند و به شیوه‌هایی همچون سنجش سطح اعتماد اجتماعی و سطح عضویت در انجمن‌های مدنی رسمی یا غیر رسمی قابل اندازه‌گیری گفته می‌شود (تاج‌بخش و دیگران، ۱۳۸۲: ۱۵۶). فوکویاما، سرمایه اجتماعی را عبارت از توانایی افراد برای همکاری و تعاون با هم برای اهداف عمومی در گروه‌ها و سازمان‌ها (Fukuyama, 1995: 10) می‌داند. از دیدگاه پاتنام (۱۹۹۳)، سرمایه‌ی اجتماعی از طریق ایجاد سازمان‌های اجتماعی بر پایه اعتماد، هنجارها و روابط شبکه‌ای شکل می‌گیرد که کارایی را از طریق تسهیل هماهنگی در اقدامات بهبود می‌بخشد و ظرفیت‌های افراد و گروه‌ها را بر دستیابی به اهداف نهایی تسهیل می‌کند و بالعکس فقدان آن منجر به بروز محدودیت‌هایی در فرایند توسعه در سطوح مختلف می‌شود (Khanh, 2011: 11). در تعریفی دیگر، بورديو بر این باور است که سرمایه اجتماعی عبارت است از موقعیت‌ها و روابطی که در درون گروه‌ها و شبکه‌های اجتماعی برای افراد، دسترسی به فرصت‌ها، اطلاعات، منابع مادی و موقعیت اجتماعی را افزایش می‌دهد (علوی، ۱۳۸۰: ۲۱). بر اساس تعاریف یادشده، صاحب‌نظران (بولمن و انیکس، ۱۹۹۹، به نقل از شریفیان ثانی، ۱۳۸۳) هشت عنصر سرمایه اجتماعی را به این شرح مطرح کرده‌اند: مشارکت در اجتماع محلی، کنش‌گرایی در یک موقعیت اجتماعی، احساس اعتماد و امنیت، پیوندهای همسایگی، پیوندهای دوستی و خانوادگی، ظرفیت پذیرش تفاوت‌ها، بها دادن به زندگی و پیوندهای کاری (توکلی و تاج‌بخش، ۱۳۸۷: ۱۵۰).

در راستای مطرح‌شدن مفهوم سرمایه اجتماعی، شیوه‌های برنامه‌ریزی نیز با رویکرد توسعه پایدار با

میری و همکارانش (۱۳۸۹) در پژوهشی با عنوان «نقش سرمایه اجتماعی در توسعه روستایی» به این نتیجه رسیده‌اند که سرمایه‌ی اجتماعی متوسط در منطقه مورد مطالعه در صورت تقویت این سرمایه و بهینه نمودن آن می‌تواند نقش تأثیرگذاری را در توسعه روستایی منطقه داشته باشد. سلمانی و همکاران (۱۳۸۹) در مطالعه‌ی «بررسی ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی در توسعه‌ی محلی» به این نتیجه رسیده‌اند که از میان مؤلفه‌های مطرح‌شده سرمایه اجتماعی، شاخص‌های مرتبط با تعامل اجتماعی، بیش‌ترین نقش را در توسعه‌ی محلی دارد.

ایشام و کاهکونن (۱۹۹۹) در پژوهش خود در اندونزی به این نتیجه رسیده‌اند که مشارکت و سرمایه اجتماعی بالا، دسترسی شهروندان به پروژه‌های آبی را برای آب‌های آشامیدی و کشاورزی ارتقا می‌دهد. در مطالعه دیگری، فالک و کیل پاتریک (۱۹۹۹) به این نتیجه رسیده‌اند که در رابطه با پروژه‌های توسعه در استرالیا به توسعه فرایند یادگیری در راستای افزایش مشارکت اجتماعی به‌عنوان یکی از ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی توجه خاصی شده است. ناریان و پریچات (۲۰۰۰) در پژوهشی رابطه میان سرمایه اجتماعی و تعدادی از متغیرهای رفاه در تانزانیا را بررسی کرده‌اند.

مفاهیم، دیدگاه‌ها و مبانی نظری

سرمایه‌ی اجتماعی، مفهومی جامعه‌شناختی است که از دهه ۱۹۹۰ وارد ادبیات توسعه شد (Dubois & et al., 2001: 8) که ابتدا افرادی چون بورديو، پاسرون و لوی، آن را مطرح کردند و کسانی چون کلن، بارت، پوتنام و پرترز، آن را بسط و گسترش داده‌اند (Woolch, 1998: 159). در ادبیات علوم سیاسی، جامعه‌شناسی و انسان‌شناسی، سرمایه اجتماعی به مجموعه‌ای از هنجارها، ارزش‌ها، شبکه‌ها و سازمان‌هایی اشاره می‌کند که مردم از طریق آن‌ها به توانایی‌ها، ظرفیت‌ها و استعدادهای خود می‌رسند که این توانایی‌ها به افراد، قدرت تصمیم‌گیری و سیاست‌گذاری می‌دهد (Serageldin & Grootenat, 2000: 44-45). سرمایه اجتماعی علی‌رغم عمر

۱۲۶). ادبیات موجود درباره توسعه پایدار بر سه ویژگی اساسی توسعه‌یافتگی، عدالت و حفظ محیط زیست تأکید فراوان دارد. مهم‌ترین خصوصیت توسعه پایدار، رسیدن به سطح مطلوبی از توسعه‌یافتگی است. به تعبیر دیگر باید توسعه‌ای باشد که بحث از پایداری آن شود. توسعه، فرایندی است که فرصت‌ها و امکان انتخاب انسان‌ها را گسترده کرده، قابلیت‌های آنان را افزایش می‌دهد (فراهانی فرد، ۱۳۸۴: ۱۱۴).

برای توسعه پایدار نقاط روستایی باید ظرفیت‌سازی کرد که مهم‌ترین ابزار دستیابی به آن، سرمایه‌ی اجتماعی است. سرمایه‌ی اجتماعی، توسعه‌ی نقاط روستایی، ظرفیت‌سازی در نقاط روستایی و مشارکت، مفاهیمی هستند که در دهه اخیر اهمیت روزافزونی در مباحث توسعه و سیاست‌های اجتماعی یافته‌اند. از منظر توسعه پایدار، سرمایه اجتماعی در کنار سرمایه طبیعی، «سرمایه انسان‌ساخت» و سرمایه انسانی، جزئی تفکیک‌ناپذیر از مجموعه ثروت هر ملتی است و به‌طور کلی یکی از عوامل توسعه جوامع و به‌طور اخص یکی از عوامل توسعه‌ی نقاط روستایی به شمار می‌آید (شریفیان ثانی، ۱۳۸۳: ۲۹۲).

تأکید بر شاخص‌هایی هم‌چون سنجش سرمایه اجتماعی، پایداری، انعطاف‌پذیری و مشارکتی بودن شکل گرفته که در آن هر منطقه در اعمال سیاست‌های اقتصادی همراه با در نظر گرفتن امتیاز نسبی، دارای آزادی عمل زیادی شد. یکی از دیدگاه‌های توسعه که در قالب مفاهیم مطرح‌شده شکل گرفته (میری و دیگران، ۱۳۸۹: ۳۲)، توسعه‌ی پایدار است. توسعه‌ی پایدار که امروزه یکی از موضوع‌های اصلی مورد بحث محافل توسعه و برنامه‌ریزی است، برآیند انگاره‌های مختلف توسعه است (حسین‌زاده دلیر و ساسان‌پور، ۱۳۸۵: ۸۶). این مفهوم در سال ۱۹۷۲ در کنفرانس توسعه‌ی پایدار در استکهلم سوئد به کار برده شد (ضرابی و موسوی، ۱۳۸۹: ۳۰). از دیدگاه مفهومی، توسعه پایدار فرایندی است که نیازهای نسل کنونی را بدون تهدید توانایی نسل‌های آینده در برآورده کردن نیازهایشان تأمین و تضمین کند (جاودان و رکن‌الدین افتخاری، ۱۳۸۹: ۶۶). به‌طور کلی می‌توان گفت: توسعه پایدار نوعی راهبرد توسعه است که تمام دارایی‌ها و منابع طبیعی و انسانی را به خوبی منابع مالی و فیزیکی برای افزایش ثروت در بلندمدت مدیریت می‌کند (کاظمی، ۱۳۸۷).

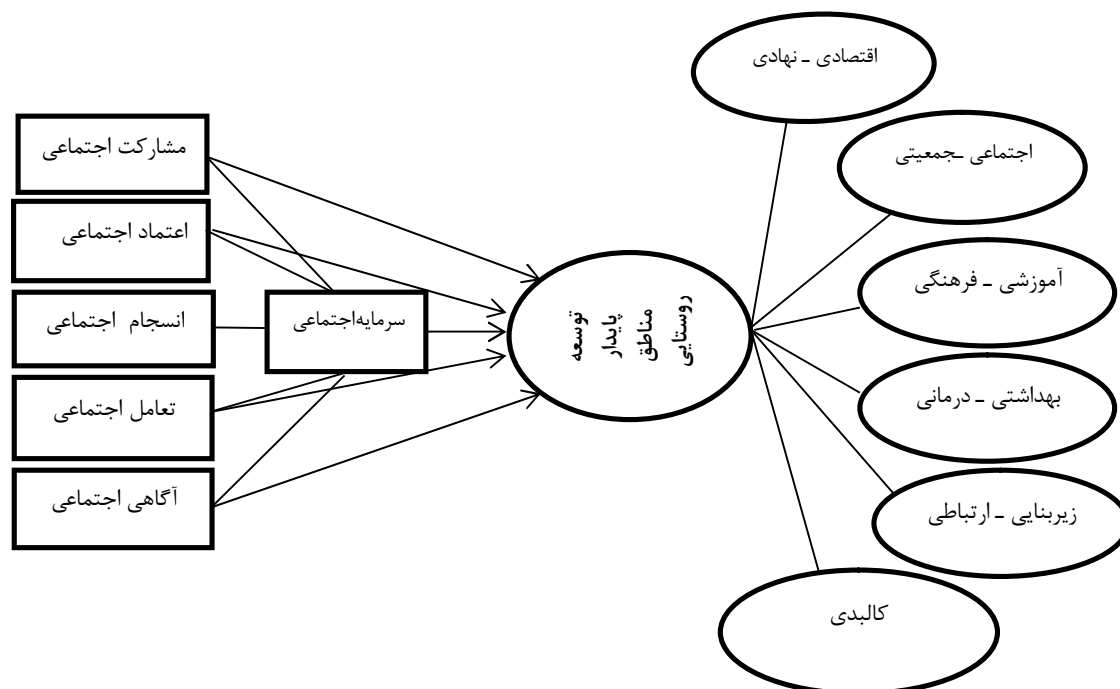
جدول ۱- متغیرها و شاخص‌های توسعه مناطق روستایی در شهرستان‌های آذربایجان شرقی

متغیرها	شاخص‌ها
اقتصادی - نهادی	درصد شاغلان بخش صنعت، درصد شاغلان بخش خدمات، درصد شاغلان بخش کشاورزی، درصد شاغلان بخش ساختمان، بیکاران، شاغلان، شاغلان در ادارات دولتی، همکاری نهاد‌های دولتی و غیردولتی
اجتماعی - جمعیتی	تعداد باسوادان، نرخ رشد جمعیت (۱۳۹۰)، اقامت‌گاه (شامل: اقامت‌گاه‌های عمومی و کارگاه‌های صرف غذا و نوشیدنی)
آموزشی - فرهنگی	واحد بانکی، اماکن مذهبی، سازمان بهزیستی، کمیته‌ی امداد امام خمینی، آموزش‌یاران نهضت سوادآموزی، کانون پرورش فکری کودکان و نوجوانان، سینما، تعداد چاپخانه، کتابخانه عمومی و پارک (شامل: پارک‌های جنگلی طبیعی، فضاهای سبز و ذخیره‌گاه‌های جنگلی)
زیربنایی - ارتباطی	راه آسفالته، راه شوسه، تصفیه‌خانه آب، مشترکین برق، روستاهای گازرسانی شده، تلفن همگانی، پایانه مسافری، اداره کل پست، نمایندگی پست، شرکت‌های تعاونی مسکن، شرکت‌های تعاونی کشاورزی و تعاونی حمل‌ونقل و شرکت‌های تعاونی معدن
بهداشتی - درمانی	مؤسسات درمانی فعال، مراکز بهداشتی و درمانی، خانه بهداشت، آزمایشگاه، داروخانه، پزشک، دندان‌پزشک، پیراپزشک، داروساز

(مأخذ: سال‌نامه آماری ۱۳۹۱؛ مطالعات نگارندگان، ۱۳۹۳)

تولید به شمار می‌رود (Apo, 2006: 7). پژوهش پیش رو که تحلیل فضایی ارتباط میان سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار نقاط روستایی را بررسی کرده است، شامل متغیرهای توسعه پایدار نقاط روستایی (متغیر وابسته) و سرمایه اجتماعی (متغیر مستقل) است که شامل شاخص‌های مشارکت اجتماعی؛ اعتماد اجتماعی؛ انسجام اجتماعی؛ تعامل اجتماعی؛ و روابط خانوادگی و دوستان است. برای بررسی توسعه یافتگی در مناطق روستایی نیز از شاخص‌های زیر استفاده شده است:

بدین ترتیب سرمایه اجتماعی را می‌توان یکی از مشخصه‌های «توسعه نقاط روستایی» قلمداد کرد (ربانی خوراسگانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۲۷)؛ به طوری که بولمن، اجتماعات روستایی با سرمایه اجتماعی بالا را دارای مشخصات می‌داند چون مردم احساس خواهند کرد که جزیی از محله هستند، احساس مفید بودن و سودمندی کرده و توانایی آن‌ها برای مشارکت واقعی در محله تقویت می‌گردد و محله را متعلق به خود دانسته و در آن احساس امنیت می‌کنند. بنابراین سرمایه اجتماعی، یک عامل کلیدی پنهان در اجتماعات روستایی و بهره‌وری عوامل

شکل ۱- مدل نظری تحقیق

دسته عمده (اقتصادی - نهادی، اجتماعی - جمعیتی، آموزشی - فرهنگی، زیربنایی - ارتباطی، بهداشتی و درمانی) تقسیم شده (جدول ۱)، میزان و سطوح توسعه‌ی نقاط با توجه هبه همان شاخص‌ها و با استفاده از تاکسونومی عددی مشخص شده است. ابزار گردآوری اطلاعات برای سرمایه اجتماعی نیز پرسش‌نامه که با طیف لیکرت اندازه‌گیری شده و مصاحبه با مسئولان و نهادهای مردمی موجود در محدوده مورد مطالعه بوده است.

روش تحقیق

تحقیق حاضر با توجه به هدف آن و متغیرهای مورد بررسی از نوع کاربردی و روش توصیفی - تحلیلی و همبستگی است. روش گردآوری داده‌ها و اطلاعات در این تحقیق به صورت اسنادی و کتابخانه‌ای بوده و منبع شاخص‌های به کار رفته که جهت تحلیل فضایی توسعه نقاط روستایی به کار گرفته شده، داده‌های سال‌نامه آماری استان آذربایجان شرقی سال ۱۳۹۱، سرشماری نفوس و مسکن و سازمان‌های مربوطه بوده است. پس از گردآوری متغیرها، به پنج

شهرستان بوده است. برای تخمین اعتبار پرسش‌نامه از آزمون آلفای کرونباخ استفاده شده است. با توجه به نتایج به دست آمده، اعتبار قابل قبول پرسش‌نامه تأیید می‌شود. در تحلیل آماری، پس از جمع‌آوری و دسته‌بندی داده‌ها به روش آمار توصیفی و استنباطی، از نرم‌افزار Excel و SPSS برای تجزیه و تحلیل یافته‌ها استفاده شده است. در سطح آمار استنباطی برای بررسی ارتباط میان متغیرها از ضریب همبستگی پیرسون، آزمون رگرسیون و تحلیل مسیر استفاده شده است.

جامعه آماری مورد مطالعه شامل شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی بر اساس سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۹۰ با ۱۱۴۳۵۴۸ نفر جمعیت و ۳۱۸۷۶۱ خانوار بوده است که ۳۸۴ خانوار بر اساس فرمول کوکران به عنوان حجم نمونه برای سنجش متغیرهای سرمایه‌ی اجتماعی (جدول ۳) در سطح شهرستان انتخاب شده و سپس ۱۱۲ آبادی (جدول ۲) از ۲۷۱۱ آبادی دارای سکنه برای پرسشگری انتخاب و مورد بررسی قرار گرفته‌اند. شیوه‌ی نمونه‌گیری برای اندازه‌گیری سرمایه‌ی اجتماعی به صورت تصادفی ساده منطبق با تخصیص بهینه بر اساس جمعیت هر

جدول ۲- جامعه آماری و تعداد نمونه‌های مورد مطالعه

ردیف	شهرستان	خانوار	جمعیت	نام روستاهای مورد مطالعه	تعداد نمونه
۱	آذرشهر	۱۲۸۳۱	۴۲۹۰۷	تیمور لو، شیر امین، نادیلو	۱۲
۲	اسکو	۱۲۴۷۹	۴۲۰۷۰	دیزج، بایرام، کردلر	۱۲
۳	بستان‌آباد	۱۹۸۷۰	۷۴۳۸۶	عین‌الدین، الانق، کردکندی، کرگان قدیم، قره بابا، الخلیج، زگولجه	۲۸
۴	اهر	۱۳۸۱۱	۵۳۰۵۸	افیل، واگهان، اینجار، هوای، پل قشلاقی، اذغال، رواسجان، کقالق، آق براز، مجیدآباد،	۳۰
۵	یناب	۱۴۲۰۶	۴۹۹۰۱	چلقایی، زاوشت، آخوند قشلاق، قره چیق	۱۶
۶	تبریز	۴۲۶۴۱	۱۴۹۶۰۳	باغ معروف، قزل دیزج، مایان سفلی، کجوار، الوار سفلی، سهلان، ینگلی اسپران، اناختون، اسکندر، هروی، لیقوان، الوار علیا، کندرود، بیرق، لیقوان،	۸۷
۷	جلفا	۵۳۳۹	۱۷۴۱۰	ارسی، قشلاق، آغبلاغ، احمدآباد، داران	۱۵
۸	چاراویماق	۶۸۶۶	۲۷۰۹۳	آبگرم، گوی داش، خواجه شاهی	۱۲
۹	خداآفرین	۸۷۲۱	۳۳۳۱۸	محمودآباد، جانانلو، حسرتان	۱۲
۱۰	سراب	۱۹۷۵۳	۷۲۴۴۱	داراب، کادیجان، اسفستان، شیره جین، اسلام آباد	۱۵
۱۱	شبستر	۱۹۲۴۹	۶۴۱۰۶	امند، زیناب، دیزج خلیل، داریان، نظرلو	۱۵
۱۲	عجب‌شیر	۱۰۳۵۱	۴۰۴۶۶	هرکلان، شیشوان، خضر لو،	۱۲
۱۳	کلیبر	۹۵۰۲	۳۶۶۳۲	قیر باشی بزرگ، نجف تراکمه، لمه درق	۱۲
۱۴	مراغه	۲۲۵۶۴	۸۳۸۲۲	کهجوق، مغنجیق، گل تیه، سرگزه، فرکاول، چوان سفلی، چگان	۲۸
۱۵	مرند	۲۶۳۴۵	۹۰۳۳۴	دیزج حسین بیگ، دولت‌آباد، یالقوزاغاج	۱۲
۱۶	ملکان	۲۰۵۶۵	۷۴۶۳۱	بایقوت، تازه قلعه، اروق، لکله، مبارک‌آباد	۱۵
۱۷	میانه	۲۳۰۷۲	۷۹۰۶۸	صومعه علیا، اچاچی، اسلام‌آباد، طوق، ینگ آباد چای	۱۵
۱۸	ورزقان	۱۰۵۳۶	۳۸۹۵۰	کاسین، صومعه دل، اغبلاغ سفلی	۱۲
۱۹	هریس	۹۴۴۳	۳۵۵۹۳	اریکان، جاتقور، سرای، نمره	۱۲
۲۰	هشترود	۱۰۶۲۰	۳۹۶۵۳	خورجستان، ذوالبین، الاقیه	۱۲
	جمع	۳۱۸۷۶۴	۱۱۴۵۴۴۲	۱۱۲	۳۸۴

(مأخذ: سال‌نامه آماری استان، ۱۳۹۱)

جدول ۳- متغیرها و شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی در سطح شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی

متغیرها	شاخص
مشارکت اجتماعی	شرکت در انتخابات، مشارکت در اجرای پروژه‌ها، ارتباط نزدیک با شوراهای، مشارکت در امر برنامه‌ریزی و تصمیم‌گیری، مشارکت در حل مشکلات جامعه، عضویت در سازمان‌های غیر دولتی
اعتماد اجتماعی	اعتماد به دهیاری، اعتماد مردم نسبت به یکدیگر، اعتماد به شوراهای، اعتماد به گروه‌های محلی، اعتماد به مردمان روستا
انسجام اجتماعی	پایبندی به ارزش‌ها و قوانین، حفظ هویت محلی، احساس مسئولیت بین مردم، حفظ وحدت و هماهنگی بین مردم، میزان و وضعیت نزاع و درگیری‌های محلی
تعامل اجتماعی	شرکت در مجالس عمومی، شرکت در مراسم عزاداری، شرکت در مراسم جشن، ارتباط با دوستان، ارتباط با والدین، ارتباط با همسایگان و مشورت با آنان
آگاهی اجتماعی	میزان تحصیلات، میزان اطلاع از رویدادها، آگاهی مردم از مسائل روستا، نوع مطالعه

(مأخذ: تحقیقات پیشین و مطالعات نظری نگارندگان، ۱۳۹۳)

محدوده و قلمرو پژوهش

استان آذربایجان شرقی با وسعت ۴۵۴۹۰/۸۸ در شمال غرب کشور واقع شده است که شامل ۲/۸ درصد از مساحت کشور می‌شود. از نظر مختصات جغرافیایی، این استان در ۳۹ درجه و ۲۶ دقیقه و ۳۶ ثانیه و ۴۵ دقیقه شمالی منتهی‌الیه شمالی و جنوبی و نصف‌النهار ۴۵ درجه و ۵ دقیقه و ۴۸ درجه و ۲۲ دقیقه شرقی و غربی واقع شده است (سال‌نامه آماری، ۱۳۹۱: ۳۱). بر اساس آخرین تقسیمات سیاسی در سال ۱۳۹۰، استان آذربایجان شرقی دارای ۲۰ شهرستان، ۴۴ بخش، ۵۹ شهر و ۱۴۳ دهستان هست (همان: ۴۰).

بحث اصلی

تحلیل یافته‌ها

در ابتدا متغیرهای پژوهش از طریق استخراج اطلاعات آماری از سال‌نامه‌ی آماری ۱۳۹۱ و سرشماری نفوس و مسکن ۱۳۹۰ استان آذربایجان شرقی به‌دست آمد. سپس با بهره‌گیری از مدل تاکسونومی عددی به رتبه‌بندی و سطح‌بندی مناطق روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی در ۴۳ شاخص اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و غیره مبادرت ورزیده شد.

برابر بررسی‌های انجام‌شده، نقاط روستایی شهرستان تبریز با داشتن ۱۴۹۶۰۳ نفر از جمعیت نواحی روستایی استان، با یک‌بار محاسبه فواصل مرکب ناهمگن شناخته شد. در نتیجه برای ادامه کار،

شهرستان تبریز را از جدول ماتریس داده حذف کرده، برای بقیه شهرستان‌ها، ماتریس فواصل مرکب تشکیل شد. در این مرحله در تعیین نقاط همگن، هیچ شهرستانی ناهمگن شناخته نشد. نتیجه نهایی تاکسونومی عددی شامل سرمشق توسعه، درجه‌ی توسعه‌یافتگی و رتبه‌بندی نهایی نقاط روستایی شهرستان‌های آذربایجان شرقی در جدول (۴) و شکل (۲) نشان داده شده است. هر اندازه مقدار درجه‌ی توسعه‌یافتگی برای منطقه‌ای کوچک‌تر، یعنی به صفر نزدیک‌تر باشد، گویای آن است که آن منطقه، امکانات و خدمات بیش‌تری دارد.

نتایج حاصل از ارزیابی و تحلیل نقاط مورد مطالعه با استفاده از روش تاکسونومی عددی، نشان می‌دهد که مناطق روستایی شهرستان‌های مراغه و مرند با کم‌ترین مقدار F_i در رتبه‌های اول و دوم یعنی با درجه‌ی « برخورداری » قرار داشته و پایدارتر شناخته شده‌اند؛ و نقاط روستایی شهرستان‌های سراب، جلفا، بستان‌آباد، ملکان، کلیبر، هریس، شیبستر، آذرشهر و ورزقان، عجب‌شیر، چاراویماق، خدا آفرین با بیش‌ترین مقدار F_i (۰,۹۳۱۲۵ - ۱) با رتبه‌های ۱۶ تا ۱۹ در سطح چهارم قرار گرفته‌اند؛ و سایر جوامع روستایی شهرستان‌ها، در سطوح دوم و سوم از برخورداری قرار گرفته‌اند. به طوری که با توجه به مقادیر به دست آمده، شهرستان‌های سطح توسعه‌یافته و حد متوسط توسعه به هم نزدیک‌تر هستند؛ اما با سایر نقاط روستایی شهرستان‌ها تا حدودی اختلاف دارند (جدول ۴ و ۵).

کشور است، می‌تواند عامل مهمی در توسعه‌یافتگی این شهرستان باشد.

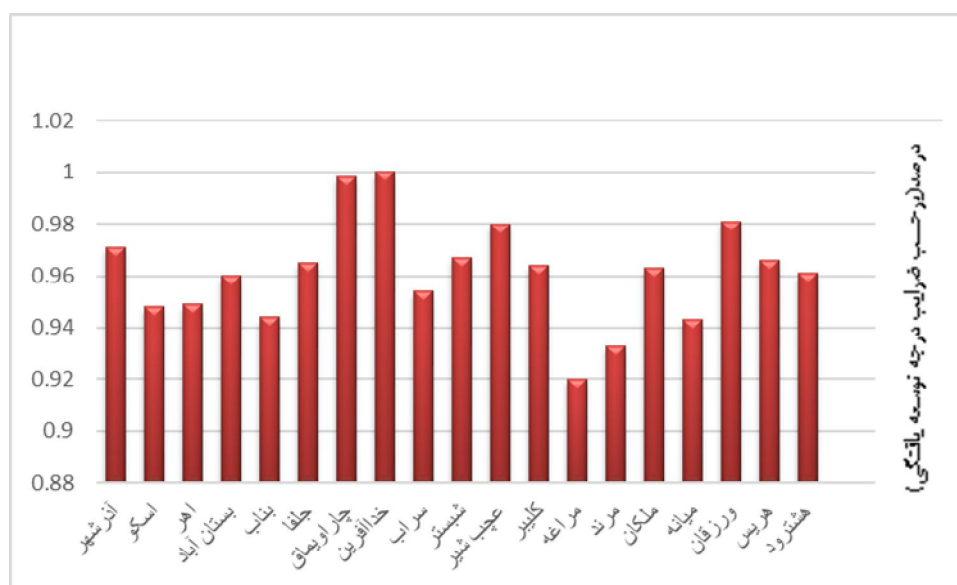
می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که مناطق روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی از نظر شاخص‌های به کار برده شده، با وجود نزدیکی ضرایب درجه‌ی توسعه‌یافتگی به دلیل برخورداری اکثریت مناطق روستایی از حداقل‌ها چون آب، برق، سواد، راه-های ارتباطی مناسب و... و بنا به دلایلی چون عدم برخورداری مطلوب از شاخص‌های مانند اشتغال (درصد شاغلان)، واحدهای بانکی، سینما، کتابخانه عمومی و... در یک طیف موازی قرار نگرفته، با مشکل نابرابری مواجه هستند و عدم تعادل فضایی به لحاظ شاخص‌های توسعه به وضوح مشاهده می‌شود. به طوری که از میان نقاط روستایی نوزده شهرستان مورد مطالعه، پانزده شهرستان در سطح چهارم و پنجم از سطوح برخورداری قرار گرفته‌اند، که این نقاط نیازمند بذل توجه کافی در اتخاذ تصمیمات برای رفع محرومیت‌زدایی و ایجاد برابری و تعادل فضایی هستند.

هم‌چنین نتایج نشان می‌دهد که وسعت شهرستان، تعداد بخش، تعداد دهستان و تعداد خانوار با درجه توسعه‌یافتگی نقاط روستایی شهرستان، ارتباط مستقیمی نداشته، هم‌چنان که شهرستان میانه که در جایگاه حد متوسط قرار گرفته است، از نظر مساحت (۵۵۹۵/۳۰) و تعداد بخش (۴) و تعداد دهستان (۱۷) نسبت به سایر شهرستان‌ها در مقام نخست قرار دارد. با این حال در جایگاه بعدی شهرستان مراغه و مرند قرار گرفته است. بنابراین این عوامل نمی‌توانند در توسعه نقاط دخیل باشند. آنچه مهم است این است که این شهرستان‌ها بیش‌ترین نمره‌ی خام را از لحاظ برخورداری از امکانات و خدمات داشته‌اند. باید توجه داشت که شهرستان‌هایی که رتبه‌های نخست دارند، شهرستان‌هایی هستند که توانسته‌اند از عملکردهای قوی و مناسبی چون تعامل، اعتماد و مشارکت در جهت تحکیم روابط با حوزه‌ی نفوذ خود داشته باشند. برای شهرستان مراغه، هم‌جواری با مرکز استان که جزء شهرهای صنعتی

جدول ۴- رتبه‌بندی مناطق روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به لحاظ شاخص‌های مورد مطالعه

رتبه	درجه توسعه‌یافتگی	سرمشق توسعه	شهرستان
۱۵	۰.۹۷۷	۲۲۹۳۵.۵۲	آذرشهر
۵	۰.۹۰۴	۲۲۵۲۸.۵۱	اسکو
۶	۰.۹۲۰	۲۰۷۲۹.۷	اهر
۱۰	۰.۹۴۷	۲۲۹۳۴.۳۷	بستان‌آباد
۳	۰.۸۸۰	۲۲۹۳۰.۳۹	بناب
۹	۰.۹۴۳	۲۲۹۳۰.۰۸	جلفا
۱۸	۰.۹۹۴	۲۳۲۱۴.۵۹	چاراویماق
۱۹	۱	۲۲۹۳۰.۶۹	خداآفرین
۸	۰.۹۳۸	۲۲۹۳۳.۸۷	سراب
۱۴	۰.۹۷۱	۲۲۹۳۴.۶	شبستر
۱۷	۰.۹۸۶	۲۲۹۳۴.۲۹	عجب‌شیر
۱۲	۰.۹۶۰	۲۲۹۱۳.۳۳	کلپیر
۱	۰.۷۲۵	۲۰۶۵۹.۴۵	مراغه
۲	۰.۷۸۸	۲۲۵۲۹.۱۲	مرند
۱۱	۰.۹۵۴	۲۲۹۳۴.۵۹	ملکان
۴	۰.۸۸۵	۲۲۹۲۸.۷۷	میانه
۱۶	۰.۹۸۱	۲۲۹۳۵.۸۲	ورزقان
۱۳	۰.۹۶۱	۲۲۹۱۵.۹۹	هریس
۷	۰.۹۳۱	۲۲۹۳۳.۷	هشتروند

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

شکل ۲- رتبه‌بندی مناطق روستایی شهرستان‌های استان بر اساس شاخص‌های توسعه

جدول ۵- سطوح توسعه مناطق روستایی شهرستان‌های استان بر اساس شاخص‌های توسعه

مناطق روستایی همگن شهرستان‌های آذربایجان شرقی	سطوح برخورداری	Fi
مراغه، مرند	سطح اول	۰,۷۹۳۷۵ - ۰,۷۲۵
میانه، بناب	سطح دوم	۰,۸۶۲۴ - ۰,۷۹۳۷۵
اسکو، اهر، هشتروند	سطح سوم	۰,۹۳۱۲۵ - ۰,۸۶۲۴
سراب، جلفا، بستان‌آباد، ملکان، کلپیر، هریس، شبستر، آذرشهر و ورزقان، عجب‌شیر، چار اویماق، خدا آفرین	سطح چهارم	۱ - ۰,۹۳۱۲۵

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

۴/۵۶ یعنی زیاد و رو به بالا، میزان اعتماد اجتماعی مردم ۴/۷۱ یعنی زیاد و رو به بالا، انسجام اجتماعی مردم ۳/۰۵ متوسط به بالا، تعامل و آگاهی اجتماعی به ترتیب با میانگین‌های ۳/۸۲ و ۳/۱۲ متوسط و رضایت‌بخش ارزیابی شده است (جدول ۶). بر اساس جدول (۷)، تبریز، مراغه، مرند و میانه بالاترین میزان سرمایه‌ی اجتماعی و جلفا، هریس، عجب شهر، ورزقان، چار اویماق و خدا آفرین، پایین‌ترین میزان را دارند. این نتیجه نشان می‌دهد که در نقاطی که مردم در اعتماد با یکدیگر، مردم با دولت و بالعکس، ارتباط و تعامل قوی و مناسب با حوزه‌ی نفوذ خود به لحاظ مشارکت، اعتماد، تعامل و انسجام در وضعیت مناسبی قرار دارند، در حد متوسط توسعه و بالاتر قرار گرفته‌اند.

در بخش دیگر پژوهش، برای طبقه‌بندی نقاط روستایی شهرستان‌های استان بر مبنای شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی از تحلیل خوشه‌ای K میانگین استفاده شده است. در روش تجزیه و تحلیل خوشه‌ای سعی شده است تا مشاهدات به خوشه‌های متجانس تقسیم شود؛ به گونه‌ای که اعضای یک خوشه (شاخص‌های سرمایه اجتماعی) به لحاظ شاخص‌ها با یکدیگر شبیه بوده و با دیگر خوشه‌ها تشابه کم‌تری داشته باشد. از این‌رو مناطق روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی بر اساس شاخص‌های سرمایه اجتماعی در چهار دسته خوشه‌بندی شده‌اند. میانگین محاسبه‌ی شاخص‌های ابعاد پنج‌گانه سرمایه اجتماعی که بر اساس طیف لیکرت رتبه‌بندی شده است، نشان می‌دهد که میانگین میزان مشارکت اجتماعی مردم

جدول ۶- میزان سرمایه‌ی اجتماعی و شاخص‌های آن در منطقه از دیدگاه شهروندان

شاخص‌های سرمایه اجتماعی	فراوانی	میانگین	میانه	انحراف معیار	واریانس
مشارکت اجتماعی	۳۸۴	۴,۵۶	۲,۵۱	۰,۴۲	۰,۱۸۳
اعتماد اجتماعی	۳۸۴	۴,۷۱	۲,۸۰	۰,۴۳	۰,۱۸۶
انسجام اجتماعی	۳۸۴	۳,۰۵	۳,۰۰	۰,۴۱	۰,۱۶۸
تعامل اجتماعی	۳۸۴	۳,۸۲	۳,۸۴	۰,۴۴	۰,۱۹۷
آگاهی اجتماعی	۴۸۴	۳,۱۲	۳,۰۰	۰,۴۵	۰,۲۰۸
میانگین سرمایه اجتماعی منطقه	۳۸۴	۳,۸۵	۳,۰۳	۷,۱۵	۵,۹۴

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

جدول ۷- طبقه‌بندی سرمایه اجتماعی در سطح شهرستان‌های آذربایجان شرقی با تحلیل خوشه‌ای K میانگین

ردیف	نقاط همگن	تعداد	سطح سرمایه‌ی اجتماعی
۱	تبریز، مراغه، مرند، میانه	۴	بالا
۲	بناب، آذرشهر، بستان‌آباد، کلیبر، ملکان، اسکو، هشترود	۷	متوسط
۳	شبستر، اهر، سراب	۳	پایین
۴	جلفا، هریس، عجب شهر، ورزقان، چاراویماق، خداآفرین	۶	خیلی پایین

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

میزان ۰/۹۸ درصد، همبستگی و رابطه وجود دارد (جدول ۸). بدین معنی برخورداری نقاط روستایی از شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی در دست‌یابی به توسعه و توسعه‌ی پایدار تأثیر دارد و بالعکس. برای به دست آوردن میزان تأثیر متغیرهای سرمایه اجتماعی بر توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی از رگرسیون و تحلیل مسیر استفاده شده است.

در بخش سوم پژوهش، پس از تحلیل فضایی سطوح توسعه‌یافتگی نقاط روستایی استان آذربایجان شرقی به لحاظ شاخص‌های توسعه پایدار و سرمایه اجتماعی، برای سنجش رابطه‌ی میان توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی و سرمایه‌ی اجتماعی در منطقه‌ی مورد مطالعه، از ضریب همبستگی پیرسون استفاده شده است. نتایج بیانگر آن است که میان سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه پایدار با سطح اطمینان ۹۹ درصد با

جدول ۸- بررسی ارتباط میان توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی و سرمایه اجتماعی

---		سرمایه‌ی اجتماعی	توسعه پایدار نقاط روستایی
سرمایه اجتماعی	Pearson Correlation	۱	۰,۹۸۰
	Sig (سطح معنی‌داری)		۰,۰۰۰
	N	۳۸۴	۳۸۴
توسعه پایدار اجتماعات محلی	Pearson Correlation	۰,۹۸۰	۱
	Sig (سطح معنی‌داری)	۰,۰۰۰	
	N	۳۸۴	۳۸۴

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

رگرسیون چندگانه، عوامل تأثیرگذار سرمایه‌ی اجتماعی در توسعه پایدار نقاط روستایی استان آذربایجان شرقی مشخص شده است.

برای بررسی استقلال خطاها از یکدیگر (تفاوت میان مقادیر واقعی و مقادیر پیش‌بینی‌شده توسط

برای بررسی ارتباط میان سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار نقاط روستایی، به پرسشگری از ساکنین نقاط روستایی و مصاحبه با تنی چند از مسئولین در ارگان‌های مختلف و نهادهای مردمی اقدام شده، سپس با بهره‌گیری از نرم‌افزار SPSS و استفاده از مدل

تغییرات توسعه پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی را تبیین و پیش‌بینی می‌کند (جدول ۱۰) و مابقی واریانس‌ها ناشی از عوامل خارجی و پیش‌بینی نشده دیگر بوده است. در جدول (۱۱)، مقدار F محاسبه شده در سطح ۰/۰۹۵ (۰,۰۰۰) دست کم خطی بودن رابطه‌ی یکی از متغیرهای ابعاد سرمایه اجتماعی را با توسعه پایدار نقاط روستایی تأیید می‌کند.

معادله رگرسیون) از آزمون دوربین - واتسون استفاده شده است. از آنجایی که مقدار آماره دوربین - واتسون (d) ۱/۹۶۷ در بازه ۱/۵ الی ۲/۵ قرار دارد، فرض عدم همبستگی بین خطاها رد نمی‌شود و می‌توان از رگرسیون استفاده کرد (جدول ۹). ابعاد پنج‌گانه داده شده به مدل با ضریب همبستگی رگرسیون چندگانه (R) برابر با ۰/۹۹۷، رابطه میان ابعاد سرمایه اجتماعی و توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی را تأیید و به میزان ۹۹/۴ درصد از

جدول ۹- آماره‌های تعیین رگرسیون چندگانه ارتباط سرمایه اجتماعی و توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی

آزمون دوربین - واتسون	خطای معیار	ضریب تبیین تصحیح شده	ضریب تبیین	ضریب همبستگی چندگانه R
۱,۹۶۷	۰,۱۸۷۶	۰,۹۹۴	۰,۹۹۵	۰,۹۹۷

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

جدول ۱۰- واریانس رگرسیون چندگانه ارتباط میان سرمایه اجتماعی و توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی

سطح معنی داری	F کمیت	میانگین مربعات	درجه‌ی آزادی	مجموع مربعات	منبع تغییرات
۰,۰۰۰	۳۴۱۴,۸۹۲	۱,۲۰۲	۵	۵,۰۰۸	اثر رگرسیون
		۰,۰۰۰	۳۷۸	۰,۰۳۳	باقیمانده
			۳۸۳	۶,۰۴۱	کل

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

پایدار نقاط روستایی به ازای یک واحد تغییر ایجاد می‌کند (جدول ۱۲). بدین ترتیب معادله مدل رگرسیونی پژوهش حاضر بر اساس جدول (۱۱) به صورت زیر خواهد بود:

$$y = -0,032X + 0,146X + 0,227X + 0,139X + 0,218X + 0,240X$$
 در معادله بالا، X نشان‌دهنده‌ی توسعه پایدار نقاط روستایی است.

مقدار Beta (براساس ضرایب استاندارد شده نتیجه‌گیری شده است) نشان می‌دهد که مشارکت اجتماعی، بیش‌ترین تأثیر را دارد، زیرا به ازای یک واحد تغییر در متغیر مشارکت اجتماعی، ۰/۴۱۵ تغییر در توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی ایجاد خواهد شد و سایر متغیرهای اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی، تعامل و آگاهی اجتماعی به ترتیب ۰/۲۳۱، ۰/۳۸۱، ۰/۲۳۱ و ۰/۴۰۸ و ۰/۲۶۹ واحد تغییر را در توسعه

جدول ۱۱- آماره‌های متغیرهای وارد بر مدل رگرسیونی

نام متغیرها	ضرایب غیراستاندارد		ضرایب استاندارد شده	t	سطح معنی داری
	B	خطای B	Beta		
عرض از مبدأ	-۰,۰۳۲	۰,۰۲۳		-۱,۳۵۲	۰,۱۸۰
مشارکت	۰,۲۴۰	۰,۰۰۵	۰,۴۱۵	۵۱,۶۳۶	۰,۰۰۰
اعتماد	۰,۲۱۸	۰,۰۰۵	۰,۳۸۱	۴۰,۰۰۸	۰,۰۰۰
انسجام	۰,۱۳۹	۰,۰۰۷	۰,۲۳۱	۱۸,۷۴۵	۰,۰۰۰
تعامل	۰,۲۲۷	۰,۰۰۴	۰,۴۰۸	۵۲,۷۹۸	۰,۰۰۰
آگاهی	۰,۱۴۶	۰,۰۰۵	۰,۲۶۹	۲۴,۷۶۰	۰,۰۰۰

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

ضرایب همبستگی متغیرهای مورد مطالعه با توسعه پایدار نقاط روستایی با استفاده از همبستگی پیرسون محاسبه شده است.

در مطالعه پیش رو، تحلیل مسیر عوامل مؤثر بر توسعه پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به شرح شکل (۲) است. پس از محاسبه آثار مستقیم و غیر مستقیم کلیه متغیرها، مجموع این آثار در جدول (۱۲) خلاصه شده است. نتایج نشان می‌دهد که شاخص‌های مشارکت اجتماعی، انسجام اجتماعی، اعتماد اجتماعی، تعامل و آگاهی اجتماعی، تأثیراتی مستقیم در توسعه پایدار اجتماعات محلی داشته‌اند که شاخص مشارکت اجتماعی با ضریب تأثیر ۰/۴۱۵، بیش‌ترین و انسجام اجتماعی با ضریب ۰/۲۳۱، کم‌ترین تأثیر را در توسعه پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی داشته‌اند. نتایج مندرج در جدول (۱۳) بیانگر نبود رابطه‌ی هم‌خطی میان متغیرهای مستقل بوده، از این‌رو آثار مستقیم به دست آمده برای هر متغیر مستقل، قابل‌اعتماد است.

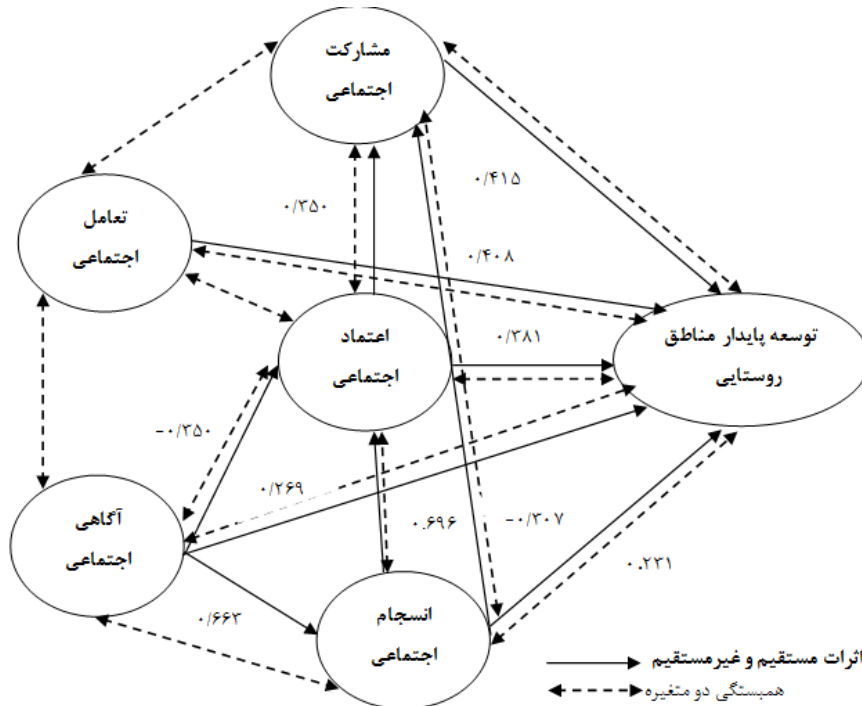
تحلیل مسیر ابعاد پنج‌گانه سرمایه اجتماعی بر توسعه پایدار نقاط روستایی در شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی: مدل تحلیل مسیر به‌عنوان فنی برای توضیح یک سیستم ارتباطی میان متغیرهاست؛ به این ترتیب که در تحلیل مسیر، ضریب همبستگی هر متغیر مستقل با متغیر وابسته بر اثر مستقیم آن متغیر مستقل روی متغیر وابسته و اثرات غیر مستقیم مزبور از طریق متغیرهای مستقل دیگر روی متغیر وابسته تقسیم می‌شود (کوهی و تقوی، ۱۳۸۲: ۱۰۵).

یکی از آماره‌های اساسی در تحلیل رگرسیونی آزمون، هم‌خطی بین متغیرهای مستقل است. برای ارزیابی میزان هم‌خطی چندگانه از VIF استفاده شده که مبتنی بر رگرسیون هر یک از متغیرهای مستقل بر سایر متغیرهای مستقل است (ربانی خوراسگانی و دیگران، ۱۳۸۸: ۱۴۱). در صورتی که مقدار VIF کم‌تر از یک باشد، نشان‌دهنده‌ی عدم رابطه چند هم‌خطی میان متغیرهای مستقل است (wang, 1999: 61). برای به دست آوردن عوامل تأثیرگذار بر توسعه پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی از روش تحلیل مسیر استفاده شده است. سپس

جدول ۱۲- آثار مستقیم، غیر مستقیم و همبستگی ابعاد سرمایه اجتماعی و توسعه پایدار نقاط روستایی

متغیرهای مستقل	تأثیر مستقیم	تأثیر غیرمستقیم	تأثیر کل	ضریب همبستگی	VIF	Tolerance
مشارکت اجتماعی	۰,۴۱۵	-	۰,۴۱۵	۰,۵۶۱	۱,۱۱۰	۰,۹۰۱
اعتماد اجتماعی	۰,۳۸۱	۰,۱۴۵۲	۰,۵۲۶۲	۰,۶۷۶	۱,۵۵۹	۰,۶۴۱
انسجام اجتماعی	۰,۲۳۱	۰,۱۰۱۱	۰,۳۳۲۱	۰,۶۳۴	۲,۶۰۴	۰,۳۸۴
تعامل اجتماعی	۰,۴۰۸	-	۰,۴۰۸	۰,۵۳۶	۱,۰۲۵	۰,۹۷۶
آگاهی اجتماعی	۰,۲۶۹	۰,۰۶۷۱	۰,۳۳۶۱	۰,۵۱۷	۲,۰۲۷	۰,۴۹۳

(مأخذ: یافته‌های تحقیق، ۱۳۹۳)

شکل ۲- تحلیل مسیر عوامل مؤثر بر توسعه‌ی پایدار مناطق روستایی (مأخذ: نگارندگان، ۱۳۹۳)

جمع‌بندی و نتیجه‌گیری

امروزه بسیاری از طراحان و برنامه‌ریزان، سرمایه‌ی اجتماعی را به عنوان ابزاری مهم برای توسعه‌ی پایدار از ابعاد محیطی، اجتماعی، فرهنگی و اقتصادی می‌دانند و توجه خاصی روی این موضوع دارند و عملاً سرمایه‌ی اجتماعی و توسعه‌ی پایدار را از جنبه‌های مختلف، مکمل هم می‌دانند. شناخت این سرمایه قطعاً روند برنامه‌ریزی در توسعه‌ی نقاط روستایی را تسهیل کرده و پیامدهای اقتصادی، اجتماعی و محیطی مثبتی را در روند توسعه‌یافتگی نقاط روستایی خواهد داشت.

محاسبات انجام‌شده با استفاده از روش تاکسونومی عددی، نشان می‌دهد که نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی در سلسله‌مراتب چهار سطحی دسته‌بندی شده‌اند. به طور کلی عدم تعادل‌های منطقه‌ای و فضایی در نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی به وضوح قابل مشاهده است. از میان نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی، شهرستان‌های مراغه و مرند با کم‌ترین مقدار F_i در رتبه‌های اول و دوم، یعنی با درجه‌ی «توسعه‌یافتگی» قرار داشته و پایدارتر شناخته شده‌اند؛

و نقاط روستایی شهرستان‌های عجب‌شیر، ورزقان، خداآفرین، چاراویماق با بیش‌ترین مقدار F_i (۰/۹۸ - ۱) با رتبه‌های ۱۶ تا ۱۹ در سطح خیلی محروم قرار گرفته‌اند؛ و سایر جوامع روستایی شهرستان‌ها، در سطوح حد متوسط و محروم توسعه قرار گرفته‌اند. باید توجه داشت که شهرستان‌هایی که رتبه‌های نخست را دارند، شهرستان‌هایی هستند که توانسته‌اند عملکردهای قوی و مناسبی چون تعامل، اعتماد و مشارکت در جهت تحکیم روابط با حوزه‌ی نفوذ خود داشته باشند. برای شهرستان مراغه، هم‌جواری با مرکز استان که جزء شهرهای صنعتی کشور است، می‌تواند عامل مهمی در توسعه‌یافتگی این شهرستان به لحاظ اجتماعی، اقتصادی، کالبدی، اداری و داشتن امکانات خدماتی و رفاهی باشد. در این راستا می‌توان عنوان کرد که هر اندازه محدوده‌ای به مراکز شهری نزدیک‌تر باشد، نقاط روستایی پیرامون آن شهرها توسعه‌یافته‌تر می‌شوند. می‌توان این‌گونه نتیجه گرفت که نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی از نظر شاخص‌های به کار برده شده در یک طیف موازی قرار نگرفته و با مشکل نابرابری مواجه است و عدم تعادل فضایی به لحاظ شاخص‌های توسعه‌ی پایدار به وضوح

نتایج به دست آمده در رگرسیون چندگانه نشان می‌دهد که ابعاد پنج‌گانه‌ی سرمایه‌ی اجتماعی داده‌شده به مدل (Model Enter) به میزان ۹۹/۴ درصد از تغییرات توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی را تبیین می‌کند. همچنین نتایج بررسی‌های حاصل از مدل تحلیل مسیر حاکی از آن است که متغیرهای مشارکت اجتماعی، اعتماد اجتماعی، انسجام اجتماعی، تعامل اجتماعی و آگاهی اجتماعی به ترتیب با ضرایب ۰/۴۱۵، ۰/۳۸۱، ۰/۲۳۱، ۰/۴۰۸ و ۰/۲۶۹ به صورت مستقیم بر توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی تأثیر دارند. بدین ترتیب مشارکت اجتماعی با میزان ۰/۴۱۵، بیش‌ترین تأثیر را در توسعه پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی دارد. نهایتاً این‌که بر اساس نتایج به دست آمده از بررسی‌های انجام‌شده می‌توان گفت که میان توسعه‌ی پایدار و سرمایه‌ی اجتماعی به میزان ۰/۹۸ درصد با ۰/۹۹ درصد سطح اطمینان رابطه وجود دارد. بر این اساس می‌توان اظهارنظر نمود که توسعه از طریق ابعاد متعدد خود، سرمایه‌ی اجتماعی را محقق ساخته و سرمایه‌ی اجتماعی نیز زمینه‌ی ایجاد توسعه پایدار را فراهم می‌سازد.

در این راستا پیشنهاد می‌شود سرمایه اجتماعی به عنوان ابزاری برای توسعه، حل مسائل و مشکلات نقاط روستایی مورد مذاقه قرار گیرد. با توجه به این‌که یافته‌های پژوهش حاضر با بیش‌تر تحقیقات قبلی قرابت و هم‌خوانی دارد، می‌توان گفت که پژوهش حاضر، پشتوانه‌ای محکمی دارد و می‌توان نتایج حاصل از آن را با اطمینان به کل جامعه آماری تعمیم داد.

مشاهده می‌شود. به طوری که از میان نقاط روستایی نوزده شهرستان مورد مطالعه، پانزده شهرستان در گروه محروم و خیلی محروم قرار گرفته‌اند که این نقاط نیازمند بذل توجه کافی در اتخاذ تصمیمات برای رفع محرومیت‌زدایی و ایجاد برابری و تعادل فضایی هستند و لازم است در اولویت برنامه‌ریزی‌ها مورد عنایت وافی قرار گیرد.

بررسی‌های انجام‌شده با تحلیل خوشه‌های K میانگین برای طبقه‌بندی نقاط روستایی شهرستان‌های استان بر مبنای شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی، نشان می‌دهد که شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی در چهار دسته خوشه‌بندی شده‌اند؛ و نقاط روستایی شهرستان‌های تبریز، مراغه، مرند و میانه با بالاترین میزان سرمایه‌ی اجتماعی در خوشه‌ی اول و جلفا، هریس، عجب شهر، ورزقان، چاراویماق، خدا آفرین با پایین‌ترین میزان در خوشه‌ی چهارم قرار گرفته‌اند. شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی با میانگین ۳/۵۸ درصد در توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی شهرستان‌های استان آذربایجان شرقی تأثیر دارند. در میان شاخص‌های سرمایه‌ی اجتماعی، مشارکت اجتماعی مردم ۴/۵۶٪ زیاد و رو به بالا، میزان اعتماد اجتماعی مردم ۴/۷۱٪ زیاد و رو به بالا، انسجام اجتماعی مردم ۳/۰۵٪ متوسط به بالا، تعامل و آگاهی اجتماعی به ترتیب با میانگین‌های ۳/۸۲ و ۳/۱۲٪ متوسط و رضایت‌بخش ارزیابی شده است.

با توجه به نتایج حاصل از این پژوهش، سرمایه‌ی اجتماعی در ارتباط مستقیم با توسعه‌ی پایدار نقاط روستایی قرار دارد. به عبارت دیگر هرچه میزان سرمایه‌ی اجتماعی در میان ساکنان نقاط روستایی بیش‌تر باشد، تحقق توسعه نقاط روستایی محتمل است.

منابع

۱. ازکیا، مصطفی. ۱۳۸۷. توسعه پایدار روستایی. چاپ پنجم، تهران، انتشارات کیهان.
۲. تاج‌بخش، کیان، مراد ثقفی و مسعود کوهستانی‌نژاد. ۱۳۸۲. سرمایه اجتماعی و سیاست‌های اجتماعی (بررسی وضعیت سرمایه اجتماعی در ایران امروز)، فصل‌نامه رفاه اجتماعی، ویژه‌نامه سیاست اجتماعی، سال ۳، شماره ۱۰، صص ۱۵۵-۲۰۰.

۳. توکلی، مرتضی و کاظم تاجبخش. ۱۳۸۷. بررسی و تحلیل میزان سرمایه‌ی اجتماعی در نقاط شهری و روستایی مرزی سیستان، فصل‌نامه روستا و توسعه، سال ۱۱، شماره ۲، صص ۱۴۳-۱۶۲.
۴. جاودان، مجتبی و عبدالرضا رکن‌الدین افتخاری. ۱۳۸۹. اندازه‌گیری شاخص‌های توسعه پایدار اجتماعی در حوزه‌های روستایی با استفاده از سیستم اطلاعات جغرافیایی (مطالعه‌ی موردی: بخش سرپند، شهرستان شازند - استان مرکزی)، مجله کاربرد RS و GIS در برنامه‌ریزی فصل‌نامه، سال اول، شماره ۱، صص ۶۵-۷۸.
۵. حسین‌زاده دلیر، کریم و فرزانه ساسان‌پور (۱۳۸۵). روش جای پای اکولوژی، (بوم‌شناختی) در پایداری کلان‌شهرها با نگرش بر کلان‌شهر تهران، فصل‌نامه تحقیقات جغرافیایی، مشهد، شماره ۸۲، صص ۸۳-۱۰۱.
۶. خاکپور، برات‌علی؛ عزت‌الله مافی و علیرضا باوان‌پوری. ۱۳۸۸. نقش سرمایه اجتماعی در توسعه‌ی پایدار محله‌ای، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، سال ۷، شماره ۱۲، صص ۵۵-۸۱.
۷. ربانی خوراسگانی، علی؛ غلامرضا صدیق اورعی و مهدی خنده‌رو. ۱۳۸۸. بررسی سرمایه اجتماعی و عوامل مؤثر بر شکل‌گیری آن در سطح در محله، مجله علوم اجتماعی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه فردوسی مشهد، سال ۶، شماره ۲، صص ۱۱۹-۱۴۸.
۸. رضازاده، راضیه؛ فاطمه محمدی آیدغمیش و مجتبی رفیعیان. ۱۳۹۲. نقش رویکرد دارایی‌مبنا در توسعه‌ی پایدار محلی (مطالعه‌ی موردی: محله‌ی امام‌زاده حسن تهران)، فصل‌نامه باغ نظر، سال ۱۰، شماره ۲۵، صص ۳۹-۴۸.
۹. زیاری، کرامت‌الله و اسحاق جلالیان. ۱۳۸۷. مقایسه شهرستان‌های استان فارس بر اساس شاخص‌های توسعه‌ی ۱۳۵۵-۱۳۷۵، جغرافیا و توسعه، شماره ۱۱، صص ۷۷-۸۸.
۱۰. سلمانی، محمد؛ فریده تقی‌پور؛ مهدی رمضان‌زاده لسبویی و زهرا جلیلی پروانه. ۱۳۸۷. بررسی ابعاد سرمایه اجتماعی (مشارکت مدنی، تعامل اجتماعی، اعتماد) در توسعه‌ی روستایی (مطالعه موردی: روستاهای باغستان و برون - شهرستان فردوس)، مجله جغرافیا و توسعه‌ی ناحیه‌ای، شماره ۱۲، صص ۲۳-۴۵.
۱۱. سرور، رحیم؛ میر نجف موسوی و امید مبارکی. ۱۳۸۹. تحلیل فضایی نابرابری‌های ناحیه‌ای در استان آذربایجان شرقی، پژوهش‌های بوم‌شناسی شهری، سال اول، شماره دوم، صص ۳۳-۴۱.
۱۲. سلمانی، محمد؛ فریده تقی‌پور؛ مهدی رمضان‌زاده لسبویی و زهرا جلیلی پروانه. ۱۳۸۹. بررسی ابعاد سرمایه‌ی اجتماعی در توسعه‌ی روستایی (مطالعه‌ی موردی: روستاهای باغستان و برون - شهرستان فردوس)، فصل‌نامه تخصصی علوم اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی واحد شوشتر، سال ۴، شماره ۱۱، صص ۱۹-۴۰.
۱۳. شریفیان ثانی، مریم. ۱۳۸۳. سرمایه اجتماعی، رویکرد دارایی‌مبنا و توسعه‌ی اجتماعات محله‌ای، چکیده مقالات همایش توسعه‌ی محله‌ای، تهران، شهرداری تهران.
۱۴. شیخ بگلو، رعنا؛ مسعود تقوایی و حمیدرضا وارثی. ۱۳۹۱. تحلیل فضایی محرومیت و نابرابری‌های توسعه در شهرستان‌های ایران، فصل‌نامه علمی و پژوهشی رفاه اجتماعی، سال ۱۲، شماره ۴۶، صص ۱۸۴-۲۱۴.
۱۵. طالب، مهدی و زهره نجفی اصل. ۱۳۸۹. آموزه‌هایی از روند مشارکت روستایی در ایران، مجله نشریه روستایی، سال ۲۱، شماره ۳۷، صص ۲۷-۴۸.
۱۶. علمی، زهرا (میلا) و دیگران. ۱۳۸۴. سرمایه اجتماعی و چگونگی تأثیر آن بر اقتصاد، مجله تحقیقات اقتصادی، شماره مسلسل ۷۱، صص ۲۳۹-۲۹۵.
۱۷. علوی، سید بابک. ۱۳۸۰. نقش سرمایه اجتماعی در توسعه‌ی پایدار، مجله تدبیر، شماره ۱۶، صص ۳۴-۴۰.
۱۸. فتحی، سروش. ۱۳۹۱. تحلیلی بر نقش سرمایه‌ی اجتماعی بر توسعه‌ی روستایی، جغرافیا (برنامه‌ریزی منطقه‌ای)، سال دوم، شماره ۲، صص ۱۹۵-۲۱۴.
۱۹. فراهانی فرد، سعید. ۱۳۸۴. درآمدی بر توسعه‌ی پایدار در عصر ظهور، اقتصاد اسلامی، شماره ۲۰، تهران، صص ۴۱-

۲۰. فرجی سبکیار، حسنعلی؛ نرگیس وزین و سیدعلی بدری. ۱۳۹۲. اصلاح مدل تصمیم‌گیری تاکسونومی عددی، نشریه تحقیقات کاربردی علوم جغرافیایی، سال ۱۳، شماره ۲۸، صص ۱۱۳-۱۳۶.
۲۱. کاظمی، مهدی. (۱۳۸۷). مدیریت گردشگری. چاپ سوم، تهران، سمت.
۲۲. کوهی، کمال و نعمت‌الله تقوی. ۱۳۸۲. سنجش میزان مشارکت روستاییان در پروژه‌های توسعه‌ی روستایی، نشریه دانشکده علوم انسانی و اجتماعی دانشگاه تبریز، شماره ۴، صص ۸۱-۱۱۶.
۲۳. محسنی تبریزی، علیرضا و مریم آقامحسینی. (۱۳۸۹). بررسی نقش سرمایه‌ی اجتماعی در توسعه‌ی شهری (مطالعه‌ی موردی: شهر محلات)، فصل‌نامه مدیریت شهری، شماره ۲۶، صص ۱۴۷-۱۶۲.
۲۴. مرکز آمار ایران (۱۳۹۱). سال‌نامه آماری استان آذربایجان شرقی. تهران.
۲۵. میری، غلامرضا؛ جعفر جوان؛ حسن افراخته؛ سعدالله ولایتی و حمید شایان. ۱۳۸۹. نقش سرمایه‌ی اجتماعی در توسعه‌ی روستایی (مطالعه موردی: منطقه‌ی پشت آب سیستان)، مجله جغرافیا و توسعه ناحیه‌ای، سال ۸، شماره ۱۴، صص ۲۹-۴۹.
26. A Sian Productivity Organization (APO), 2006. Potential of Social Capital for Community Development, Published by the Asian Productivity Organization, Edited by Yokoyama, S. and Sakurai, T. Tokyo, Japan, ISBN: 92-833-7050-3 URL: www.apo-tokyo.org.
27. Dubois, J.L. & et al 2001. Social Sustainability as a Component of Human Development; france; (c3Ed) center.
28. Fukuyama, Francis (1995). Trust: The social Virtues and the Creation of Prosperity. New York, free press.
29. Falk, I. and Kilpatrick, S. 1999. What is Social Capital? A study of Interaction in a Rural Community. University of Tasmania, Australia.
30. Isham, J. and Kahkonen, S. 1999. What determines the effectiveness of community Based water projects? Evidence from central java, Indonesia on Demand Responsiveness, service Rules, and Social capital, social capital initiative working paper, Washington, Dc, The world Bank, No. 14.
31. Khanh, Ho, Le Phi 2011. The Role of Social capital to Access Rural Credit: A case study at Dinh Cu and Van Quat Dong Village in coastal of Thua Thien Hue Province- Vietnam, Department of Urban and Rural Development, Swedish University of Agricultural sciences, Master Thesis No56.
32. Michelle, gray more, Neil g. Snipe, rony e. rick son (2008). Regional sustainability: how useful are current tools of sustainability's assessment at the regional scales, ecological economics, vol67, pp. 362-372.
33. Narayan, D. and Pritchett, L. 2000. Social capital: Evidence and Implications, In Dasgupta, P. Serageldin, I. (Eds) Social Capital: A Multifaceted perspective. The World Bank, Washington D.C, pp 169-295.
34. Serageldin, I. 1996. Sustainability as opportunity and problem of Social capital, Brown Journal of World Affairs, 3: 2.
35. Serageldin and Grooteat 2000. Defining Social Capital: an Integrating View, In Social capital, A multifaceted perspective. The World Bank Washington.
36. Wang, G.M, Kong, S. and Moreno, O. 1999. Genetic analysis of grain filling rate and duration in Maize Fieldcrops, No: 61.
37. Woolch, M (1998). Social capital and Economic Development Toward a Synthesis an Policy Frame Work, Journal of Theory and Society, 27: 101-208.

